

Henryk Barycz, Tadeusz Mikulski

Zagadka wydania "Monachomachii"

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 46/3, 188-196

1955

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HENRYK BARYCZ I TADEUSZ MIKULSKI

ZAGADKA WYDANIA „MONACHOMACHII“

Przypadkowe, przy innych badaniach odnalezienie w Archiwum Uniwersytetu Królewieckiego (fascykuł luźnych akt rektorskich z w. XVIII) nieznanej do dziś korespondencji Krasickiego z Jakubem Fryderykiem Wernerem, rektorem Uniwersytetu, w sprawie wydania *Monachomachii* wystarczy, by obudzić dla znaleziska największą ciekawość. Dokumenty królewieckie nie zdołają wprawdzie rozwiązać doraźnie zagadki wydawniczej *Monachomachii*, nawet mnożą pytańniki, które towarzyszą sprawie od dawna. Ale jednocześnie powiększają znacznie dokumentację archiwalną wokół poematu i będą niewątpliwie pomocne przy rozwikłaniu tajemnicy *Wojny mnichów*.

Najpierw data: list Krasickiego do Wenera, napisany 8 sierpnia 1778, mówi o poemacie jako o dziele gotowym, oddanym już do druku. Uzyskujemy w ten sposób ważną wskazówkę chronologiczną, która pracę nad *Monachomachią* przesuwają na pierwszą połowę roku, na wiosnę zatem i wczesne tygodnie letnie 1778.

Ale treść listu Krasickiego jest donioślejsza od tych szczegółów formalnych. Pisarz heroikomiczny rozsnuwa w swojej korespondencji zdumiewającą gaskonadę literacką: autorem *Monachomachii* czyni swojego sekretarza i kopistę, Michała Mowińskiego, stwarza pozory, że wykradziono mu poemat i sugeruje, że ma go drukować jeden z księgarzy królewieckich. Przeciw czemu zakłada protest, żeby nie urazić katolickiego kleru zakonnego.

Badacz *Monachomachii* poddaje się najpierw zdziwieniu: co oznacza to zaprzeczenie autorstwa, to wahanie śmiałego pisarza, by nie narazić sobie diecezji? Nie kwapmy się z posądzeniem Biskupa Warmińskiego o małoduszność. Krasicki rozsnuwa wokół *Monachomachii* zabawną mistyfikację literacką (czego więcej dowodów znajdziemy w jego papierach) i tę grę, całkowicie w duchu czasu i w zupełnej zgodzie z poetyką rodzaju heroikomicznego, przerwie dopiero — *Antymonachomachią*. Nie ma więc żadnego powodu, by obciążyć pióro

biskupie wahaniem ideowymi, przynajmniej w okresie powstawania *Wojny mnichów*. A sam chwyt z kradzieżą rękopisu zbyt nam przypomina działanie Jędzy niezgody w *Antymonachomachii* (pieśń I, w. 49—56), byśmy go mieli traktować zbyt poważnie. Pozostaje przyjemność obserwowania Krasickiego przy zabawie literackiej.

Ale między wierszami korespondencji kryje się jeszcze zagadka bibliograficzna: Krasicki utrzymuje, że poemat wychodzi drukiem w Królewcu, na polecenie jednego z księgarzy królewieckich. Czy i teraz daje się unosić żartobliwej swojej inwencji? Być może do Lidzbarku na Warmii zdołała dobiec z Warszawy sensacyjna plotka, którą zapisał później Niemcewicz, kreśląc portrecik wspomnieniowy Franciszka Zabłockiego: „Jeździł on [Zabłocki] do Królewca drukować tam *Monachomachię* X. B. Krasickiego“¹. Nie potrafimy dociec, czy jeździł naprawdę? w jakim czasie? z czyjego polecenia? W każdym razie Zabłocki, późniejszy polemista *Monachomachii*, który solidaryzował się z Krasickim w ostrym natarciu na zakony, wydaje się bardzo interesującym pośrednikiem w realizacji wydawniczej dzieła.

Dyskusję tę pomaga rozstrzygnąć rektor Werner, który list Krasickiego przesłał natychmiast „Do wszystkich tutejszych księgarzy i drukarzy“, by informowali urząd rektorski o podjętym wydaniu niebezpiecznej książki. Spośród zapytanych tylko jeden, zasłużony księgarz i drukarz Hartung wskazał właściwy trop bibliografii Krasickiego: „Powyższa książka drukowana jest w Lipsku, u nakładcy *Doświadczyńskiego przypadków*“. Wiadomość tę dopowiedział jeszcze jaśniej Werner, relacjonując Krasickiemu 20 sierpnia 1778 wyniki swoich czynności: „doniesiono nam przecież, że toż [dzieło] zostało wydrukowane w Lipsku, a nakład przejął wydawca *Doświadczyńskiego przypadków*, za którego uchodzi księgarz Gröll w Warszawie“. Wszystkie te poszlaki musi wystudiować uważnie monografista *Monachomachii*, którego zatrzyma wreszcie pasjonująca historia wydawnicza dzieła.

¹ J. U. Niemcewicz, *Żywoty znacznych w XVIII wieku ludzi*. Wydał Antoni Marian Kurpiel. Kraków 1904, s. 17.

KORRESPONDENCJA W SPRAWIE „MONACHOMACHII“

1

*Hochwohl und Wohlgeborne
Zu E[urem] Wohllobl[ichen] Senat der Königl[ich] Preuss[ischen]
Universität*

*Verordnete Rector und Senatores
Insonders Hochverehrende Herren²*

Es ist mir hinterbracht worden, dass einer von den dasigen Buchhändlern ein von meinem Secretaire Mowinski³ in polnischen Versen geschriebenes Buch unter dem Titel „Mniszeidos“ oder „Monacheidos“ oder vielleicht „Wojna mnichow“ zum öffentlichen Verkauf drucken lassen. Wenn indessen das besagte Buch dem Verfasser, der es nicht zum Druck geben wollen, heimlich entwandt ist und dasselbe überdem den römisch catholischen Ordensleuten einen Anstoss geben konnte, so ersuche ich E[uren] Wohllobl[ichen] Senat dasigen Buchhändlern auf strengste zu befehlen, dass sie das erwähnte Buch weder in Preussen noch an einem andern Ort drucken lassen, sondern vielmehr das Manuscript und die etwa schon vorhandene Exemplaria an mich einsenden und ihren Regress wieder den unrechtmässigen Herausgeber nehmen⁴.

In Hoffnung, dass Eu[e]r Hochwohl[löblichen] und Wohlgeboren mir diese Gefälligkeit nicht versagen werden, verbleibe ich mit der Volkommensten Hochachtung

*Eu[e]r Hochwohl[löblichen] und Wohlgeboren
ergebener Diener
Krasicki*

Heilsberg, d. 8^t August 1778

PRZEKŁAD

*Jaśnie Wielmożni i Wielmożni
Do Prześwietnego Senatu Królewskiego Uniwersytetu Pruskiego
Urządzący Rektorze i członkowie Senatu [Akademickiego]
Szczególnie czcigodni Panowie²*

*Doniesiono mi, że jeden z tutejszych księgarzy polecił drukować na sprzedaż utwór pod tytułem *Mniszeidos* albo *Monacheidos* albo też *Wojna mnichów*, napisany polskim wierszem przez mego sekretarza Mowińskiego³. Ponieważ wymieniona książka została autorowi, który nie chciał jej dać do druku, potajemnie skradziona, i ponieważ poza tym mogłaby ona urazić rzymsko-katolickich zakonników, proszę Prześwietny Senat o nakazanie tutejszym księgarzom najsurowiej, żeby nie drukowali wspomnianej książki ani w Pru-*

² Oryginał pisany jest gotykiem, podpis własnoręczny Krasickiego — łaćniąską kursywą. Na liście kancelaria Rektoratu zanotowała: „*Praesent. d. 10^t August 1778*“.

³ Michał Mowiński — sekretarz Krasickiego, archiwariusz lidzbarski. Pod jego nazwiskiem wydał Krasicki w dwa lata później (1780) trzy swoje komedie: *Solenizant*, *Statysta*, *Łgarz*.

sach, ani gdzie indziej, lecz aby przysłali mi manuskrypt i gotowe już, być może, egzemplarze, a protest wnieśli przeciw nieprawemu wydawcy⁴.

W nadziei, że Wasze Jaśnie Wielmożności i Wielmożności nie odmówią mi tej przysługi, pozostaję z najgłębszym poważaniem

Waszych Jaśnie Wielmożności i Wielmożności
oddanym sługą
Krasicki

Heilsberg, dnia 8 sierpnia 1778

2

*Regiae Academiae
Illustris Director et Cancellariae
Senatores Summe Reverendi, Illustr[iss]imi, Experientissimi
Amplissimi atque Excellentissimi
Fautores et Collegae Honoratissimi*

Senatui Academięo communicire einen Brief von des Fürstl. Bischof von Ermland Durchlautige und halt ich dafür, dass Copia desselben den beiden Buchhändlern Hartung und Kanter⁵ zu ihrer Erklärung und Achtung zugeschickt werden könnten, erbitte mich aber zuvörderst die Sentiments meiner Hochverehrenden Herren Collegen in dieser Sache.

J. Werner⁶
Acad. h[uius] t[emporis] Rector
d. 10^t August 1778

Consentio: Th. Lilienthal⁷

Cons[entio]: Kypke⁸

Eben jetzt, da ich diese Capsulation fortschicken will, erhalt ich beiliegende Königliche Rescripte⁹, welche ich Amplissimo Senatui ebenmässig communicire.

J. W.
11 August

Ich glaube, dass wir der Hand nur Druck und Verkauf den Buchhändlern zu untersagen und ihre Erklärung zu erfordern, nach welcher sich Antwort und weitere Verfügung werden regulieren lassen.

J.¹⁰

Ich trete dem voto Ihr. Criminalrats Jester bei, was die Untersagung des Drucks und Verkaufs der vielleicht anstössig Piece anbetrifft. Übrigens gratuliere ich dem H. Prof. Kypke zur Beibehaltung seiner 100 rh.

⁴ Krasicki zwraca się z interwencją w sprawie *Monachomachii* do Senatu Uniwersytetu w Królewcu, ponieważ Senat sprawował jurysdykcję i kontrolę nad księgarniami, drukarniami i intrologatorniami miasta. Żadne dzieło ani druk okolicznościowy nie mogły się ukazać w Królewcu bez cenzury odpowiednich fakultetów Uniwersytetu, na każdym zaś druku rektor musiał położyć swoje „*imprimatur*“ (zob. J. F. Goldbeck, *Nachrichten von der Königlichen Universität zu Königsberg in Preussen*. Königsberg 1782, s. 47–49, 55).

Werden wir vor die 400 rth. nicht wiederum schriftlich danken müssen, da wir einmahl dazu den Anfang gemacht haben? Ich halte es vor rathsam, ob wir gleich vor unsere Personen davon nichts profitiren dürften.

A. J. Orlovius¹¹

Ich accedire dem Sentiment Rectoris Magnifici und Illustris Jesteri simpliciter

J. [lub] L. E...¹²

Ich consentiere gleichfalls mit vorstehenden votis

Reccard¹³

et ego

A. Christiani¹⁴

PRZEKŁAD

Królewskiej Akademii i Kancelarii Świetny Dyrektorze
Wielce Szanowni Członkowie Senatu, Prześwietni, Najdoświadczeńsi
Najdostojniejsi i Najznakomitsi
Opiekunowie i Czcigodni Koledzy

Senatowi Akademickiemu komunikuję list Jego Książęcej Mości Biskupa Warmińskiego i sądzę, że kopie tegoż [listu] będą mogły zostać przesłane obydwu księgarzom, Hartungowi i Kanterowi⁵, do wyjaśnienia i przestrzegania; proszę jednak najpierw moich Wielce Szanownych Kolegów o opinię w tej sprawie

J. Werner⁶

Akademii tego czasu Rektor
dnia 10 sierpnia 1778

Zgadzam się: Th. Lilienthal⁷

Zgadzam się: Kypke⁸

Właśnie teraz, gdy chcę to urzędowe pismo przesłać dalej, otrzymuję załączone reskrypty królewskie⁹, które Najdostojniejszemu Senatowi równocześnie komunikuję.

J. W.

11 sierpnia

⁵ Por. przypisy: 15, 16, 19.

⁶ Jakub Friedrich Werner — ówczesny rektor Uniwersytetu, profesor zwyczajny wymowy i historii od r. 1755 (Goldbeck, *op. cit.*, s. 82—83).

⁷ Theodor Christoph Lilienthal — doktor filozofii i teologii w latach 1744—1782, profesor zwyczajny, radca kościelny i szkolny, proboszcz katedralny. Był również kaznodzieją uniwersyteckim (Goldbeck, *op. cit.*, s. 67. — G. C. Pisanski, *Entwurf einer prussischen Literärgeschichte*. Königsberg 1886, s. 565. — G. von Selle, *Geschichte der Albertus-Universität zu Königsberg*. Königsberg 1944, s. 173 i n.).

⁸ Georg David Kypke (zm. 1779) — profesor literatury orientalnej, fundator stypendium dla studentów (Goldbeck, *op. cit.*, s. 139. — G. von Selle, *op. cit.*, s. 139 i n.).

⁹ Mowa tu o bliżej nieznanym piśmie urzędowym, nie związanym ze sprawą *Monachomachii*.

Sądzę, że na razie powinniśmy tylko zakazać księgarzom druku i rozsprzedaży i żądać od nich wyjaśnienia, według którego będzie można ustalić odpowiedź i dalsze zarządzenie.

J. ¹⁰

Zgadzam się ze zdaniem radcy kryminalnego Jester, jeśli chodzi o zakaz druku i sprzedaży części, być może, gorszących. Gratuluję nadto panu prof. Kypke zachowania swych 100 talarów.

Czy nie będziemy musieli znów złożyć pisemnego podziękowania za tych 400 talarów, ponieważ już raz tak postąpiliśmy? Uważam to za wskazane, mimo że sami na tym nic nie skorzystamy.

A. J. Orlovius ¹¹

Przyłączam się po prostu do zdania Magnificencji Rektora i Świętego Jester

J. [lub] L. E... ¹²

Ja również zgadzam się z powyższymi

Reccard ¹³

i ja

A. Christiani ¹⁴

3

Wenn des Bischofs und Fürsten Krasicki Durchlaucht Senatui Academico angezeigt, dass ein von seinem Sekretair Mowinski in polnischen Versen geschriebenes Buch unter dem Titul „Mnisceis“ oder „Monacheis“ oder „Wojna mnichow“ demselben heimlich entwandt und alhier zum Druck befördert sein soll, zugleich aber auch darauf angetragen haben, dass da gedachter Secretair solches nicht drucken lassen will, umb denen römisch catholischen Ordensleuten keinen Anstoss zu geben; als gesinnet E[uer] Ampl[issimus] Senatus Acad[emicus] an sämtliche hiesige Buchhändler und Buchdrucker bei eigener Verantwortung vorgedachtes Werk weder hier noch zu anderen Orten abzu-

¹⁰ Wilhelm Bernard Jester — profesor zwyczajny prawa, kanclerz i dyrektor Uniwersytetu w r. 1782, królewski radca kryminalny (Goldbeck, op. cit., s. 70).

¹¹ Andreas Johann Orlovius — profesor zwyczajny medycyny w latach 1765—1788 (Goldbeck, op. cit., s. 77. — Pisanski, op. cit., s. 615). Aluzja do prof. Kypke nie łączy się ze sprawą *Monachomachii*, ale pozostaje, niewątpliwie w związku z wymienionym wyżej pismem urzędowym.

¹² Nazwiska tego nie udało się ustalić na skutek zupełnej nieczytelności podpisu.

¹³ Gotthilf Christian Reccard — profesor zwyczajny teologii od r. 1765, królewski radca konsystorialny Prus Wschodnich, proboszcz kościoła sackheimskiego i dyrektor *Collegium Fridericianum* (Goldbeck, op. cit., s. 67. — Pisanski, op. cit., s. 565. — G. von Selle, op. cit., s. 174 i n.).

¹⁴ Carl Andreas Christiani (zm. 1780) — profesor filozofii praktycznej (fizyki i matematyki), bibliotekarz Biblioteki Wallenrodzkiej w Królewcu w latach 1763—1780 (Pisanski, op. cit., s. 505).

drucken, vielmehr das Manuscript selbst, falls es jemand von ihnen in Händen haben sollte, ohne Umstand in Officio rectorali einzuliefern, so wie denn auch daferne wieder Vermuthen der Druck bereits geschehen wäre, sämtliche etwa schon vorhandene Exemplaria gleichfalls einzuliefern sind, da sodann wegen der dabei vorgefallenen Kosten das erforderliche reguliret werden wird.
Königsberg, d. 17 August 1778

Rector, Director, Cancellarius et
Senatus der Universität zu Königsberg
J. Werner
Academiae h[uius] t[emporis] Rector

An sämtliche hiesige Buchhändler und Buchdrucker

*Legi: J. J. Kanter*¹⁵

*Legi: Daniel Christoph Kanter*¹⁶

*Dorothe Catrine verwitw. Driest*¹⁷

*Vorstehend benanntes Buch wird in Leipzig gedruckt und hat den Verleger von „Begebenheiten des Doswiadczynski“*¹⁸

*Hartung*¹⁹

PRZEKŁAD

Ponieważ [Jego] Książęca Mość Biskup Krasicki donosi Senatowi Akademickiemu, że książka pod tytułem *Mnisceis* albo *Monacheis* albo *Wojna mnichów*, napisana polskim wierszem przez jego sekretarza Mowińskiego, została temuż potajemnie skradziona i tu gdzieś oddana do druku, równocześnie jednak zaznacza, że ów sekretarz nie chce jej drukować, aby nie urazić rzymsko-katolickich zakonników, Prześwietny Senat Akademicki nakazuje wszystkim tutejszym drukarzom i księgarzom, [aby] pod osobistą odpowiedzialnością wymienionego dzieła nie drukowali ani tu, ani w innych miejscowościach, a raczej, jeśli ktoś z nich ma go w rękach, oddali bez zwłoki w urządzie rektorskim manuskrypt, jak też aby, jeżeli wbrew przypuszczeniu druk został już ukończony, dostarczyli równocześnie wszystkie istniejące egzemplarze, bo wtedy poniesione przy tym koszty zostaną uregulowane.
Królewiec, dnia 17 sierpnia 1778

Rektor, Dyrektor, Kanclerz
i Senat Uniwersytetu w Królewcu
J. Werner
Akademii tego czasu Rektor

Do wszystkich tutejszych księgarzy i drukarzy

Czytałem: *J. J. Kanter*¹⁵

¹⁵ Johann Jacob Kanter — księgarz, introligator i właściciel loterii w Królewcem, syn drukarza, Filipa Krzysztofa. Od roku 1773 miał drukarnię w Kwidzynie, jedyną drukarnię poza Królewcem w Prusach Wschodnich. Jego księgarnia, którą sprzedał w r. 1780, była ośrodkiem życia kulturalnego w Królewcem. Tam gromadzili się uczeni, aby przeczytać nowości naukowe, które przychodziły każdą pocztą. U niego debiutowali, których wprowadzał do środowiska naukowego, poznawali wybitnych uczonych miasta. Był to rodzaj literackiej i naukowej giełdy (Pisanski, *op. cit.*, s. 518—519. Zob. również *Aus der Geschichte der Königsberger Hartungschens Zeitung*. Königsberg 1921, druk jubileuszowy).

Czytałem: *Daniel Krzysztof Kanter*¹⁶

Dorota Katarzyna Driest, wdowa¹⁷

Powyższa książka drukowana jest w Lipsku u nakładcy *Doświadczyńskiego przypadków*¹⁸

*Hartung*¹⁹

4

Hochwürdigster und Durchlauchtiger Fürst Bischof

Gnädiger Herr

Auf Eure Durchlaucht an uns erlassenes gefälliges Ausschreiben d[e] d[at]o] Heilsberg d.[...] ²⁰ et praes[ent]iert] d.[...] ²¹ Augusti den Verbot des Abdrucks und Verkaufs des vom E[ueren] Secretair Mowinski in polnischen Versen geschriebenen Werkes betitelt „Mnisceis“ oder „Monacheis“ oder „Wojna mnichow“ betreffend, haben wir zu erwidern die Ehre, dass wir sogleich nach erhaltenen Schreiben sämtlichen hiesigen Buchdruckern und Buchhändlern den Abdruck vorgedachten Werkes inhibiert haben. Alle versichern aber, dass solches weder unter ihrer Presse, noch in ihren Buchladen befindlich sei; | doch ist uns die Anzeige geschehen, dass | ²² selbiges in Leipzig gedruckt worden und || der Verleger von den „Begebenheiten des Doswiadczynski“, wofür || ²³ der Buchhändler Groell in Warschau / ausgegeben wird, in Verlag haben soll genommen / ²⁴. E[urer] Durchlaucht überlassen wir also unter diesen Umständen die fernweitige Veranstaltungen und [...] mit schuldigsten Respect

E[urer] Durchlaucht

ganz gehorsamster Diener

Rect[or] D[irektor] C[ancellarius] et S[enatus]

J. Werner

Acad[emiae] h[uius] t[emporis] Rector

Königsberg, d. 20 Aug. 1778

¹⁶ Daniel Christoph Kanter (zm. 1786) — syn Filipa Krzysztofa i brat Jakuba. W roku 1764 objął po śmierci ojca drukarnię w Królewcu, a w następnym roku otrzymał przywilej drukarza nadwornego (Pisanski, *op. cit.*, s. 518).

¹⁷ Dorothe Katherine Driest — wdowa po drukarzu królewieckim Janie Fryderyku Driest, który zmarł w roku 1766. Po śmierci męża prowadziła drukarnię (Pisanski, *op. cit.*, s. 517).

¹⁸ *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* wyszły po raz pierwszy u Grölla (Warszawa 1776) i drukowane były w Lipsku.

¹⁹ Gottlieb Lebrecht Hartung (1747—1797) — po śmierci brata, Michała Chrystiana, objął drukarnię. Obok tego prowadził od r. 1766, drugą obok Kantera, wielką księgarnię w Królewcu. Założył on podwaliny świetności firmy Hartung, która przetrwała do w. XX (Pisanski, *op. cit.*, s. 518—519. Zob. również *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 10. Leipzig 1879, s. 714—715).

PRZEKŁAD

Najprzewielebniejszy i Jaśnie Oświecony Książę Biskupie
Łaskawy Panie

Na skierowane do nas przez Waszą Książęcą Mość uprzejme pismo datowane z Heilsberga dnia [...] ²⁰ i przedstawione dnia [...] ²¹ sierpnia, dotyczące zakazu druku i sprzedaży książki pod tytułem *Mnisceis* albo *Monacheis*, albo *Wojna mnichów*, napisanej polskim wierszem przez Waszego sekretarza Mowińskiego, mamy honor odpowiedzieć, żeśmy zaraz po otrzymaniu pisma zakazali wszystkim tutejszym drukarzom i księgarzom przedruku wymienionego dzieła. Wszyscy zapewniają jednak, że nie znajduje się ono ani pod ich prasą, ani w ich księgarniach; doniesiono nam przecież, że toż [dzieło] zostało wydrukowane w Lipsku, a nakład przejął wydawca *Doświadczyńskiego przypadków*, za którego uchodzi księgarz Gröll w Warszawie. Wobec tego pozostawiamy Waszej Książęcej Mości [czynienie] dalszych zabiegów i [pozostajemy] z najpowinniejszym szacunkiem

Waszej Książęcej Mości
Najposłuszniejszy sługa
Rektor, Dyrektor, Kanclerz i Senat
J. Werner
Akademii tego czasu Rektor

Królewiec, dnia 20 sierpnia 1778

²⁰ W brulionie pisma zostawione jest tu miejsce na wpisanie daty.

²¹ Jak wyżej.

²² Fragment, który umieściliśmy między pionowymi kreskami, brzmiał pierwotnie następująco: „*und nach Anzeige des hiesigen Hof und academischen Buchdruckers Hartung soll...*“ (tzn.: „a według doniesienia tutejszego dworu i akademickiego drukarza Hartunga ma...“). Fragment ten został przekreślony, na marginesie natomiast rektor Werner napisał zdanie wprowadzone tu do listu. — Przypisy: 22, 23 i 24 odnoszą się tylko do tekstu niemieckiego.

²³ Fragment, który umieściliśmy między podwójnymi kreskami pionowymi, został dopisany na marginesie przez rektora Wernera.

²⁴ Fragment, który umieściliśmy między kreskami ukośnymi, został napisany nad przekreślonym tekstem pierwotnym, który brzmiał: „*zum Verleger haben...*“ (tzn.: „mają jako nakładcę...“). Teksty niemieckie — zarówno w przypisach, jak i w artykule — tłumaczył Jan Gawałkiewicz.